

Braća Grakhi i agrarno pitanje

Franjo Lacković

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku

U radu se evaluira utjecaj koji su agrarno pitanje 2. st. pr. Kr. i tribunati braće Grakhi imali u procesu društveno-političke preobrazbe Rimske Republike i uspostavi principata. Sama dugovječnost ovoga povijesnoga procesa čini nemogućim da se u jednom radu pojasne svi njegovi aspekti, ali se zato želi ukazati na izvore napetosti koji će se u godinama nakon braće Grakhi eksponencijalno povećavati. Kriza Republike u 2. st. pr. Kr. bila je posljedica rimske teritorijalne ekspanzije te je imala dubok utjecaj na društvo rimske Italije. Socijalne napetosti koje je prouzročila zahvatile su političku sferu kada je narodni tribun zbog ostvarenja vlastitih ambicija izazvao postojeći politički sustav, prijeteci ga ozbiljno redefinirati.

Ključne riječi: braća Grakhi, agrarno pitanje, kriza 2. st. pr. Kr., teritorijalna ekspanzija Republike, frakcionalizam

Umjesto uvoda

Godine 146. pr. Kr. rimske su legije udarile temelje gotovo šestostoljetnoj dominaciji Rima nad mediteranskim svijetom. Te su godine Kartaga i Korint, dva velebna grada antičkoga svijeta, uništena u plamenu. Kartagu, bivšu feničku koloniju, osvojile su, i u duhu Katona Starijeg¹ razorile, vojske Scipiona Emilijana, a Korint je zauzela vojska Lucija Mumija Ahajskog. I iako to još nisu bile godine konzulata Servija Sulpicija i Marka Marcela,² uništenjem Kartage i Korinta područje pod izravnom rimskom upravom prošireno je na dva velika europska poluotoka (Iberski i Balkanski) i dijelove Azije i Afrike. Rimska Republika mogla je nesmetano uživati u svome prekomorskom imperiju.

¹ *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam* ili *Ceterum autem censeo Carthaginem esse delendam*: „Uostalom, smatram da Kartagu treba razoriti”. Ni jedan antički autor frazu ne prenosi u točno takvom obliku, no smatra se da je približno tim riječima Katon Stariji završavao svaki govor u Senatu. Vidi: Plut. *Cat. Mai.* 27.

² Salustije se referira na 51. g. pr. Kr. kada je Cezar pokorio Galiju i kad je Rimska Republika kontrolirala velike predjele današnje Europe: „Rimljani su vlašću bili najjači kad su konzuli bili Servije Sulpicije i Marko Marcel, jer je pokorena čitava Galija s ove strane Rena, između našega mora i Oceana, osim gdje je zbog močvara bila neprohodna. Najboljim su pak čudoredem i potpunom slogom živjeli između drugoga i posljednjeg Panskog rata...” Sall. *Hist.* 1. 11; Salustije 1998.

Pa ipak, svega trinaest godina kasnije, pučki tribun Tiberije Sempronije Grakho zatučen je i bačen u rijeku Tiber (Plut. *Ti. Gracch.* 19). Dvanaest godina kasnije ista je sudbina zadesila mlađega brata Gaja. Plutarh piše da su njegovu odrubljenu glavu svečano nosili rimskim ulicama (Plut. *C. Gracch.* 17). Ubojstvo dvojice narodnih tribuna, iako idejno zamišljeno kao način da se Republiku zaštiti od svih prijetnji,³ imalo je u stvarnosti suprotan učinak. Umjesto stabilnosti, otvorilo je vrata frakcionalizmu i označilo početak duboke unutarnje krize.

Uskoro je Lucije Kornelije Sula na čelu 35 000 vojnika marširao na Rim, Gaj Julije Cezar na čelu legija kojima je zapovijedao u Galiji proklamirao da je kocka bačena⁴ i da je to ono što su tražili,⁵ a Gaj Oktavijan promatrao pogrebne lomače Filipa. Događaji ukratko predstavljeni ovdje jasno pokazuju da, iako je rimska dominacija nad Mediteranom bila nedvojbeno i potpuna, stabilnost Republike bila je poljuljana i oslabljena. U konačnici, 27. g. pr. Kr., pet stoljeća duga *res publica* je napuštena, a Oktavijan je kao *princeps* došao na čelo novoga političkog sustava te postao prvim rimskim carem.

Priroda krize koja je krajem 2. st. pr. Kr. zahvatila Rimsku Republiku bila je predmetom opsežnog zanimanja suvremenih i antičkih povjesničara. Sami Rimljani vjerovali su da je za „pad“⁶ njihove Republike bilo odgovorno snažno mo-

³ Cic. *Cat.* 1. 2 „Odlučio je nekoć senat da se konzul Lucije Opimije pobrine kako država ne bi pretrpjela kakvu štetu. Nije prošla niti jedna noć, a ubijen je zbog nekih sumnji o pobunama Gaj Grakho, potekao od vrlo ugledna oca, djeda, predaka; ubijen je s djecom i bivši konzul Marko Fulvije.” (Ciceron 2016: 46–47). Formulu *consul videret ne quid res publica detrimenti caperet* moderni povjesničari danas najčešće opisuju kao „posljednju odluku Senata” (*senatus consultum ultimum*). Radilo se o proglašenju izvanrednog stanja, kada bi konzuli dobivali iznimno široke ovlasti u svrhu otklanjanja opasnosti po republikanski poredak. „Posljednja odluka” prvi je puta donesena 21. listopada 121. g. pr. Kr., kada je na osnovi nje zajedno s pristašama ubijen pučki tribun Gaj Grakho.

⁴ *Alea iacta est* („Kocka je bačena”). Riječi koje Svetonije (Suet. *Iul.* 32) pripisuje Cezaru kada je prelazio rječicu Rubikon (49. g. pr. Kr.) i započeo građanski rat s Pompejem. „Pođimo kamo nas zovu znamenja bogova i nepravda naših neprijatelja! Kocka je pala” (Hosu 1978: 32).

⁵ *Hoc voluerunt* („To su htjeli”). Nakon bitke kod Farsala 48. g. pr. Kr. – odlučujuće bitke u građanskom ratu gdje su Cezarove snage odnijele presudnu pobjedu – Cezar je prolazeći bojnim poljem uzviknuo *hoc voluerunt*. Suet. *Iul.* 30: „To su htjeli! Nakon tolikih svojih djela, ja, Gaj Cezar, bio bih osuđen da nisam zatražio pomoć od svoje vojske!” (Hosu, 1978: 32); Plut. *Vit. Caes.* 46: „Ali Cezar, došavši u Pompejev tabor, kad vidje neprijatelje gdje leže već mrtvi i druge koji su još ginuli, reče uz težak uzdah: ‘To su htjeli, na to su me silom natjerali zato da ja, Gaj Cezar, pošto sam uspješno okončao najveće ratove, budem čak osuđen od njihovih sudova da sam se odrekao svojih trupa’” (Dukat 1988: 121).

⁶ Kraj Rimske Republike nije bio objektivno i jednoznačno označen nekim događajem. Duboke društveno-političke promjene na kraju 1. st. pr. Kr. treba, neovisno o imenima i institucionalnim formama, promatrati kao preobrazbu iz sustava koji je vodila i usmjeravala uska i koherentna skupina oligarha, prema sustavu kojim je upravljala jedna osoba. Preobrazba Republike u Carstvo bio je proces koji je ubrzavao i hvatao svoj zamah barem od sredine 2. st. pr. Kr. U zadnje vrijeme izdano je nekoliko publikacija koje se bave preobrazbom Rimske Republike, nudeći jednu sveobuhvatnu sliku procesa. Vidi: Mackay 2012, Shotter 2005, Steel 2013, Watts 2018.

ralno nazadovanje u vidu povećanja individualnih težnji i napuštanja socijalnih normi, koje je došlo kao rezultat otklanjanja svih prijetnji rimskoj hegemoniji. Kako piše Salustije: „...pojavio se u Rimu prije malo godina zbog dokolice i obilja onih stvari koje ljudi drže najvećim dobrom. Prije, naime, razorenja Kartage narod i senat rimski upravljali su državom mirno i samozatajno jedni prema drugima, a među građanima nije bilo borbe za slavu i gospodstvo; strah od neprijatelja održavao je državu u dobrim osobinama. No otkako je iz srdaca nestalo ovoga straha, nastupilo je, dakako, ono što prija sreći – razuzdanost i objest. Tako je dokolica, koje su se bili zaželjeli u nesreći, pošto su je se domogli, postala još gorča i ljuća. Plemstvo je, naime, počelo svoje dostojanstvo, a narod svoju slobodu pretvarati u samovolju; svatko je sebi vukao, grabio, otimao. Tako je sve odvučeno na dvije strane, a država je, koja je bila ostala u sredini, rastrgnuta” (Salustije 1998: 127).⁷

Slično piše i Velej Paterkul: „Otađ je pravo pokopano silom, a moćniji smatran prvim, i nesloge građana, koje su se prije toga obično liječile nagodbama, presuđivane su mačem, a ratovi se započinju ne zbog opravdanih razloga, već prema tome kakvu nagradu nose sa sobom” (Velej Paterkul 2006: 61).⁸

Za Salustija i Veleja Paterkula dani Apija Klaudija⁹ bili su za Rimljane davna prošlost i ovako je „pala” njihova Republika. Pa ipak, još od vremena renesanse historiografija nije bila voljna prihvatiti objašnjenje rimske elite o razlozima propasti Republike. Počevši s Machiavellijem, različiti su autori u nadolazećim godinama različitim čimbenicima davali prednost.¹⁰ Teorije o razlozima propasti Rimske Republike zato su brojne i vrlo grubo mogu se podijeliti u dva osnovna pogleda. Prvi pogled drži da je pad Republike došao kao posljedica procesa stjecanja imperija, a drugi da su pad prouzrokovali ambiciozni pojedinci poput Gaja Marija, Lucija Kornelija Sule, Gaja Julija Cezara, pa i samoga Gaja Oktavijana, koji su vlastite interese stavili iznad općeg interesa države. Dugo vremena ovo je bio jedini način bavljenja ovim fenomenom. Pa ipak, s vremenom se afirmirao i treći

⁷ Sall. *Iug.* 41.

⁸ Vell. *Pat.* 2. 3.

⁹ Plut. *Pyrrh.* 19. Tijekom pregovora između Pira i Rimljana epirski izaslanik ponudio je Rimljanima povoljne mirovne uvjete koje je Senat bio naklonjen prihvatiti. Plutarh prenosi kako su odbijeni samo zaslugom senatora Apija Klaudija Ceka koji je održao legendaran govor u Senatu te je uvjerio Rimljane da ne potpišu mirovni sporazum koji bi poremetio konstelaciju moći u Italiji: „Ranije sam, Rimljani, nesreću svojih očiju s mukom podnosio, a sada mi je žao što uz to što sam slijep nisam i gluh, nego slušam vaše sramotne zaključke i odluke koje uništavaju slavu Rima” (Dukat 1988: 51). Njegov govor ocrtava temelje Rimske Republike u vidu snažno razvijenoga koncepta osobne časti. Bila ta slika idealizirana ili ne, svakako je sušta suprotnost razdoblju o kojem pišu Salustije i Velej Paterkul.

¹⁰ Rasprave o kraju Rimske Republike generacijama u bile vođene trima utjecajnim teorijama koje su postavili P. Brunt, E. Gruen i C. Maier. Vidi više u: Brunt 1988, Gruen 1955, Maier 1982. Dobri pregledi, kao i analize o prednostima i nedostacima triju teorija mogu se pronaći u: Deininger 1980 i Morstein-Marx, Rosenstein 2006.

pogled prema kojemu su i procesi i pojedinci djelovali zajedno te tako doveli do „pada” Rimske Republike. Dakako, ovaj pogled najteže je dokaziv jer u formuli sadrži različite procese, interese, ambicije te unutarnje motive pojedinaca – o kojima suvremeni proučavatelji antičke povijesti mogu tek nagađati, ali isto tako sprječava da se odgovornost za propast Rimske Republike svali ili na jedan katastrofalni događaj, kao što bi bio građanski rat, ili na jednu osobu. Primjerice, Gaja Julija Cezara dugo se držalo odgovornim i isključivim krivcem za „pad” Rimske Republike. No, kako je to opisao Montesquieu: „Da su Cezar i Pompej mislili, kao što je mislio Katon, to bi drugi bili mislili kao Cezar i Pompej, a republika, osuđena da propadne, bila bi od druge ruke gurnuta u ponor” (Montesquieu 2007: 83). Odnosno, da Cezar 49. g. pr. Kr. nije prešao rijeku Rubikon, drugi čovjek, slična podrijetla i slične karijere, pronašao bi neki drugi Rubikon za prijelaz.¹¹ Lijepo je to opisao R. Alston, ustvrdivši da su bili potrebni građanski ratovi, nasilje koje je sponzorirala država, neredi, katastrofalni politički neuspjesi tradicionalne elite i dugo vrijeme – nešto više od stoljeća – ne bi li vodeći slojevi u Rimu uvidjeli da se priroda njihove Republike nepovratno promijenila (Alston 2005).

Preobrazba rimskoga društva i agrarne ekonomije

„...i divlje zvijeri koje nastavaju Italiju imaju svaka i spilju i ležaj i rupu, a oni koji se bore i umiru za Italiju imaju svoj dio zraka i svjetla i ničega drugog, nego bez kuće i kućišta potučaju se s djecom i ženama dok vojskovođe lažu pozivajući u bitkama svoje vojnike da brane od neprijatelja grobove i svetišta; jer nitko od njih nema djedovski žrtvenik, nitko od tolikih Rimljana grobnicu predaka, nego se bore za tuđu raskoš i bogatstvo, oni koje nazivaju gospodarima svijeta a nemaju ni grudu zemlje koja je njihova” (Dukat 1988: 252).¹²

Prema Plutarhu, riječi su ovo koje je Tiberije Grakho, na jednome skupu, uputio rimskome narodu i riječi koje ocrtavaju specifičnu vrstu problema koji su zahvatili rimsko društvo nakon perioda teritorijalne ekspanzije u 2. st. pr. Kr. Do početka Punskih ratova, 264. g. pr. Kr., Rimljani su zagospodarili Italijom, što direktnim osvajanjima što diplomatskim kontaktima, a do 146. g. pr. Kr., kako je već rečeno, i velikim dijelovima mediteranskoga bazena.¹³ Novoosvojene zemlje na Istoku i Zapadu osigurale su Rimu brojna materijalna dobra, a ratni plijen,

¹¹ O ulozi Gaja Julija Cezara u posljednjim desetljećima Republike vidi više u: Stevenson 2015, posebno poglavlje „Res Publica: Caesar’s Role in the Transformation of the Roman Republic”.

¹² Plut. *Ti. Gracch.* 9.

¹³ Za radikalno drugačiju interpretaciju rimske ekspanzije u Italiji tijekom 4. i 3. st. pr. Kr. vidi: Terrenato 2019. Autor temeljem arheoloških, epigrafskih i povijesnih izvora obrazlaže da su Rimljani dokončali proces osvajanja Italije opsežnim pregovorima sa zemljišnom elitom središnje i južne Italije, a oružano je osvajanje imalo drastično manju ulogu no što se tradicionalno smatralo. Za Punske ratove: Goldsworthy 2003. O rimskome teritorijalnom širenju i njegovu utjecaju na rimsko društvo: Adams 2008, Eckstein 2006, Erdkamp 2006.

reparacije, porezi i drugi profiti obogatili su kako rimsku državu tako i živote pojedinaca.¹⁴ I dok su pobjednički vojskovođe dobivali agnomina Ahajski, Makedonski, Afrički, Hispanski itd. i uživali vrhunsku počast kad bi im Senat odobrio da proslave trijumf, najzaslužnije za ovakav uspjeh bile su rimske legije.

Sve do doba cara Augusta, ipak, u Rimu nije postojao koncept stajaće profesionalne vojske. Rimske su se legije novačile kad je trebalo, a raspuštale su se kad bi ratni pohodi završili. Bazu rimskih republikanskih legija, barem do Gaja Marija,¹⁵ ponajviše su činili stanovnici ruralnih područja – zemljoradnici i seljaci.¹⁶ Osim što je bavljenje zemljoradnjom bilo najraširenije zanimanje, vladao je i stav, kako navodi Katon, da nema snažnijega i odvažnijega vojnika od rimskoga zemljoradnika.¹⁷ Ovdje treba napomenuti da su svi rimski regruti onoga doba morali zadovoljiti minimalne imovinske kvalifikacije, što je u praktičnome smislu značilo, s obzirom na to da je vojska bila pretežito seljačka, da su morali posjedovati određenu količinu zemlje. Republikanske vlasti posve su rijetko u velikim krizama popunjavale desetkovane redove vojske bezemljašima, čak i robovima.¹⁸

K. Hopkins je argumentirao da sve dok su vojne kampanje bile ograničene na Apeninski poluotok vojnički život nije remetiо civilni život vojnika.¹⁹ Za vrijeme sezone ratovanja javljali bi se u legije, a po završetku vojnih angažmana bili na vrijeme raspuštani kako bi se pobrinuli za stoku i zemlju. Ipak, počevši s 200. g. pr. Kr., ratni pohodi većinom su se vodili izvan Apeninskoga poluotoka zbog čega je više od 100 000 Rimljana i njihovih saveznika napustilo domove i imanja. Stalna novačenja i produljena vojna služba počeli su upropaštavati mala italska

¹⁴ Dovoljno je samo pogledati Plutarhov opis trijumfa Lucija Emilija Paula, osvajača Makedonije, ne bi li se stekao dojam o golemom priljevu robova, plijena i bogatstva u Italiju tijekom ovoga perioda. Od tri dana koliko je trajala trijumfalna povorka, prvi je jedva bio dovoljan da bi se pokazale sve umjetnine i monumentalni kipovi koji su bili nošeni na 250 kola. Tih je dana ulicama Rima prošlo nešto više od 70 000 kg srebra i oko 7 500 kg zlata. Vidi: Plut. *Aem.* 32–34.

¹⁵ Marijevo novačenje *capite censi* u rimske legije povjesničari su dugo gledali kao radikalnu inovaciju. Međutim, Marije je, kako se čini, proces koji se razvijao nekoliko stoljeća jednostavno odveo korak dalje. Imovinski je cenz, nužan da bi se stupilo u rimsku vojsku, od 3. st. pr. Kr. bio polako, ali sigurno spuštan. Ustav Servija Tulija isprva je propisivao posjedovanje imovine u minimalnoj vrijednosti od 11 000 asa. Do Polibijeva doba kvalifikacija za vojsku smanjena je na 4 000 asa, a u Ciceronovu vremenu imovinski je cenz iznosio samo 1 500 asa. Možda je čak i imovinska kvalifikacija od 1 500 asa bila nedovoljna da si vojnici sam priskrbi potrebnu opremu.

¹⁶ O rimskoj republikanskoj vojsci, specifično „građanin-vojnici” konceptu i njegovoj evoluciji vidi: Brand 2019. Općenito o vojsci u doba Republike u: Keaveney 2007 i Keppie 2005.

¹⁷ *Cat. Agr.* 1. 4.

¹⁸ Poznat je slučaj kada je tijekom Drugoga punskog rata Senat ovlastio Tiberija Grakha (konzul 215. i 213. g. pr. Kr.) da kupi 24 000 robova ne bi li služili u vojsci. Vidi: Val. Max. 7. 6.

¹⁹ Vidi: Hopkins 1978.

imanja, a plijen zadobiven na pohodima odlazio je ponajviše u ruke rimske zemljoradničke aristokracije. Uz propadanje malih italjskih imanja, socijalno je pitanje u Italiji u 2. st. pr. Kr. otežalo i stvaranje latifundija. Osim unajmljivanja državnog zemljišta, rimska je zemljoposjednička elita, u svrhu dodatnog proširivanja posjeda, počela mahom kupovati zemljišta upropaštenih seljaka, a česti su bili i slučajevi kada su se koristili i nasiljem ako seljak ne bi želio prodati (App. *Civ.* 1. 7). Veliku štetu italjskim poljoprivrednicima nanijelo je i okretanje robovskoj radnoj snazi. Gotovo je sigurno da su se robovi, iako u znatno manjoj mjeri, na velikim imanjima koristili stoljećima. Ipak, tek ih je povećanje njihova broja, uslijed ratnih osvajanja, učinilo iznimno jeftinom i preferiranom radnom snagom. Apijan navodi još jedan razlog zašto su se bogataši okrenuli robovskoj radnoj snazi. Naime, u razdoblju povećanih vojnih angažmana, uvijek je postojala mogućnost da slobodni, najamni radnici budu pozvani u vojsku, a robovi, s druge strane, bili su oslobođeni vojne službe i uvijek dostupni (App. *Civ.* 1. 7). O nekim brojčanim pokazateljima teško je govoriti, ali veliki robovski ustanci na Siciliji između 136. i 132. g. pr. Kr. i 106. g. pr. Kr. te u konačnici u južnoj Italiji od 73. do 70. g. pr. Kr. zasigurno ilustriraju opsege fenomena. Krajnji rezultat ovoga procesa bila je potpuna preobrazba rimske agrarne ekonomije i stvaranje velikoga broja siromašnih seljaka bezemljaša koji nisu mogli zadovoljiti imovinske kvalifikacije, stoga su im i vrata rimskih legija, jedini preostali način zarade, postala zatvorena. Velik broj takvih ljudi, iz razloga što je priljev bogatstva istodobno urbana središta počeo činiti sve privlačnijima, zaputio se prema Rimu i drugim gradovima, što je za posljedicu imalo stvaranje gradskog proletarijata.²⁰

Ovakva preobrazba italjskoga sela, uglavnom temeljena na Plutarhovim i Apijanovim opisima (App. *Civ.* 1. 7; Plut. *Ti. Gracch.* 8. 1–2), u posljednjim je godinama osporena u nekoliko ključnih točaka.²¹ Iako je formiranje velikih poljoprivrednih imanja arheološki posvjedočeno u Laciju, južnoj Italiji i na Siciliji, kod načina iskorištavanja zemlje bile su prisutne velike regionalne varijacije. U dolini rijeke Tiber, primjerice, posvjedočena je koegzistencija vila i malih seljačkih gospodarstava, a krajolik sjeverne Etrurije, s druge strane, bio je prošaran potonjima.²² Jednu od sustavnijih kritika antičke elaboracije agrarne krize donio je N. Rosenstein, koji je argumentirao da je na italjskome selu oduvijek postojao višak slobodne radne snage pa novačenja i ratni pohodi nisu imali negativan utjecaj na seljačke zajednice jer su obitelji na selima bile izrazito brojne, a često su imale i više članova nego što su mogle othraniti. Činjenicu da u kasnome 2. st. pr. Kr. donekle

²⁰ Vidi: Mommsen 1984, Mitchell 1922, Astin 2006, Cravetto 2007, Lintott 2006, Lintott 2006a, Brunt 1972.

²¹ Ovaj tradicionalni narativ najbolje je razrađen u: Brunt 1971, Hopkins 1978 i Toynbee 1965.

²² Za iscrpan i detaljan prikaz arheoloških istraživanja u republikanskom periodu vidi u: „A Companion to the Archeology of the Roman Republic” te posebno radove: Lo Cascio 2013, Fracchia 2013 i Goodchild, 2013.

opada broj malih seljačkih gospodarstva ne može se osporiti, ali su možebitni krivci tomu bili porast populacije i dijeljenje obiteljskih imanja između sinova. Uz to, prestanak procesa kolonizacije i završetak unosnih vojnih kampanja u kasnim godinama 2. st. pr. Kr. bili su dovoljni da prouzroče siromaštvo.

Sve je izglednije da problemi s kojima se Italija suočila sredinom 2. st. pr. Kr. nisu imali nikakve veze s opadanjem broja stanovnika, već upravo suprotno. Broj stanovnika, umjesto da opada, ustvari je rastao te je novonastali demografski pritisak bio glavnim krivcem zemljišnih problema.²³ Shvati li se preobrazba italskoga sela na ovakav način, postaje jasnije zašto bi činjenica da su bogati zemljoposjednici uspjeli zakupiti velike količine državne zemlje izazvala toliko ogorčenje među italskim seljacima. Na ovaj način, reformna aktivnost braće Grakhi u startu je bila osuđena na neuspjeh, jer su tribuni krivo procijenili okolnosti na italskome selu i zapravo nije bilo viška zemlje koji se mogao raspodijeliti masama bezemljaša. Razdioba i ovako malih seljačkih imanja smanjila je potencijal vlasnika da stvaraju proizvodne viškove te je tako rastuća ruralna populacija postajala sve siromašnijom.²⁴

Braća Grakhi i agrarno pitanje

Rimsko viđenje agrarnoga pitanja povezano je i s razumijevanjem unutarnje politike u Rimu. Točnije, od presudne je važnosti za interpretiranje političke krize koja je eskalirala kada je Scipion Nazika poveo skupinu istomišljenika i usmrtio narodnoga tribuna. Ovakav napad označio je početak razdoblja krize za rimsko konstitucionalno uređenje. No, kako je do toga došlo?

²³ Za demografska kretanja za posljednja dva stoljeća Rimske Republike ne postoji opći konsenzus. Jedan od najvećih izvora prijepora jesu cenzi provedeni pod Augustom (28. pr. Kr. – 4 063 000; 8. pr. Kr. – 4 233 000; 14. g. – 4 937 000) koji impliciraju drastično povećanje broja stanovnika (više od četiri puta) u odnosu na censz proveden prije njih 70/69. g. pr. Kr. – 910 000. Kod njegova tumačenja profilirale su se dvije struje povjesničara – zagovaratelji tzv. „high count” i „low count” modela. Prvi drže kako je Augustov censz bio nastavak uobičajene prakse kada su se u censz upisivali samo odrasli muškarci, dok potonji povećanje broja stanovnika vide kao posljedicu značajne promjene u načinu izvođenja popisa – suprotno prijašnjim praksama, August je u censz uz odrasle muškarce uvrstio i ženu i djecu. Tradicionalno, zagovaratelji „low count” modela posljednja dva stoljeća Republike promatraju kao demografsku stagnaciju i/ili pad, dok pristaše „high count” modela govore o povećanju broja stanovnika. Postoji i treći model, tzv. „middle count”, prema kojemu su tijekom republikanskoga doba samo odrasli muškarci koji su bili „glave obitelji” – *sui iuris* – bili bilježeni, a August je potom u tu kategoriju uvrstio sve stanovnike *sui iuris*, bez obzira radilo se o odraslim muškarcima, ženama ili djeci. Ovakvo rješenje implicira veću populaciju u republikanskome periodu, ali isto tako znači da u doba Augusta Italija broji oko 10 milijuna stanovnika. Za novija tumačenja demografskih kretanja u Rimskoj Republici vidi: Rosenstein 2004 i de Luuk 2006.

²⁴ Vidi: Gargola 2006 i Hin 2008.

Tiberije Grakho izabran je pučkim tribunom za 133. godinu pr. Kr., koju će obilježiti kontroverzna zakonodavna djelatnost i obnovljena snaga pučkog tribunata. Svjestan uznapredovale propasti italskog sela, Tiberije je dužnost započeo agrarnim prijedlogom (*lex agraria*) prema kojemu se javno zemljište (*ager publicus*) u Italiji trebalo raskrojiti i podijeliti masama bezemljaša. Ignorirajući ustaljenu i normalnu, iako neformalnu, praksu konzultiranja sa Senatom,²⁵ Tiberije je agrarni prijedlog predstavio direktno rimskome puku. Prema zakonskome prijedlogu, koji je jednim dijelom predstavljao provođenje starijeg *lex Licinia Sextia* iz 367. g. pr. Kr., svaki je veleposjednik mogao posjedovati 500 jugera državne zemlje, uz dodatnih 250 jugera za svakog od sinova – maksimalno do 1000. Ne može začuditi da se zakonski prijedlog pokazao nepopularnim među veleposjednicima.²⁶ Vrlo brzo, tribun Marko Oktavije, na nagovor rimskih senatora, pokušao je pravom veta spriječiti izglasavanje agrarnoga zakona. Tiberijeva reakcija bila je novina u rimskome političkom sustavu. Na temelju argumenta da Oktavijev veto ne predstavlja volju rimskoga naroda, a s obzirom na to da je predstavljanje te volje bila primarna svrha pučkoga tribuna, Tiberije je od naroda zatražio njegovu smjenu. U svome je nastojanju i uspio, a narodna je skupština ubrzo izglasala agrarni zakon.

Da bi osigurao novac za provedbu reforme, Tiberije je napao još jednu tradicionalnu funkciju Senata. Nakon što je pergamski kralj Atal III. kraljevstvo oporučno ostavio rimskome narodu, Tiberije je narodnoj skupštini predložio zakon prema kojemu bi se Senatu oduzela privilegija odlučivanja o državnim dobrima. Tradicionalno je rimski Senat imao monopol nad vanjskom politikom, a taj je prijedlog prijetio postaviti autoritet rimskoga naroda iznad autoriteta Senata. Povod za otvoreni napad na Tiberija Grakha ipak se nije našao u njegovoj učinkovitoj zakonodavnoj djelatnosti, već u nakani da se kandidira za uzastopni mandat pučkog tribuna. Vjerojatno je uistinu smatrao da bi samo osobno, i samo na dužnosti pučkog tribuna mogao zajamčiti da će se doneseni zakoni provesti. Senatori na čelu sa Scipionom Nazikom spriječili su to kako je rečeno (App. Civ. 1. 14–17; Plut. *Ti. Gracch.* 9–19; Vell. Pat. 2.3; Sall. *Iug.* 42).²⁷

²⁵ U ranoj Republici rimski su magistrati imali običaj svaki prijedlog zakona, prije nego što bi ga iznijeli narodnoj skupštini, prvo predstaviti u Senatu. Iako nije postojala nikakva zakonska obveza koja bi ih prisilila na to, to je kasnije postalo praksom. Drugim riječima, oni prijedlozi zakona koji bi odgovarali senatorima, mogli bi ići na glasanje pred narodnu skupštinu.

²⁶ App. Civ. 1. 10: „Stoga su se oni (bogataši) skupljajući se svuda, tužili i prebacivali siromasima što će im oduzeti stare radove, posađeno drveće i zgrade. Neki su govorili da će sa zemljom izgubiti i novac koji su dali susedima; drugi su se žalili da su im grobovi predaka na toj zemlji i da im je posed nasljedstvo od oca; (...) Uopšte, bilo je svakojakih žalbi i negodovanja” (Apijan 1967: 10–11).

²⁷ Čitava zakonodavna aktivnost Tiberija Grakha bila je popraćena snažnim opstrukcijama. Agrarni zakon (*lex agraria*) se, osim vetom, pokušao spriječiti krađom glasačkih žara (Plut. *Ti. Gracch.* 11), a da bi uopće prisilio Senat da dopusti izglasavanje zakona, Tiberije je ediktom morao zabraniti obavljanje svih javnih poslova (Plut. *Ti. Gracch.* 10). U ko-

Deset godina kasnije, nakon što je 123. g. pr. Kr. Gaj Grakho, Tiberijev brat, postao tribunom, reformni je pokret dobio novi zalet. Zakonodavna aktivnost Gaja Grakha pokazala se mnogo kompleksnijom od Tiberijeve zato što nije bila ograničena samo na agrarno pitanje, nego je predstavljala sveobuhvatnu reformu rimskoga zakona. Zakonom o žitu (*lex frumentaria*) utvrdio je mjesečnu distribuciju žita rimskim građanima prema fiksnim cijenama. Gaj se također dotaknuo i vojne sfere. Njegovim zakonom određeno je da se oprema za vojnike treba osiguravati o državnome trošku te da nitko ispod 17 godina starosti ne može stupiti u vojsku. Jednako kao što je možda žitnim zakonom nastojao steći potporu u širokim narodnim masama, možda je vojnim zakonom (*lex militaris*) nastojao steći simpatije rimskih vojnika. Što se tiče Gajeve agrarne reforme, čini se da je on više pažnje posvetio osnivanju novih kolonija rimskih građana, nego samoj raspodjeli zemlje pojedincima. Njegov projekt prekomorskih kolonija planirao je osnivanje triju gradova za 123. g. pr. Kr., a kolonija Junonija, čiji je osnutak predviđen na mjestu nekadašnje Kartage, trebala je primiti 6 000 rimskih kolonista. Možda su sve tri trebale osigurati zemlju i smještaj za čak 20 000 rimskih vojnika.

Njegova zakonodavna aktivnost pokazala se puno opasnijom za rimsku aristokraciju jer se Gaj, za razliku od svoga brata, osim na rimski narod počeo oslanjati i na viteški stalež. Zakonom *lex iudiciaria* viteškom je staležu, koji do tada nije bio politički aktivan, osiguran udio u pravosudnome sustavu.²⁸ Prije 123. g. pr. Kr. porote na sudovima za iznude (*quaestio de repetundis*)²⁹ bile su u potpunosti sastavljene od članova senatorskoga staleža. Takve su porote često bile na lošem glasu zbog ponekad uistinu skandaloznih odrješenja pa je predavanje porota u viteške ruke bio način da se spriječi korupcija. Koliko je ovo bilo uspješno

načnici, bila je potrebna nasilna smjena tribuna Oktavija (*lex Sempronia de magistratu M. Octavio abrogando*) – ujedno i povreda sakrosančnosti osobe i dužnosti pučkih tribuna - da bi se agrarni zakon izglasao (App. Civ. 1.12; Plut. Ti. Gracch. 12; Vell. Pat. 2.2). Od toga trenutka nadalje Tiberije je bio izložen stalnim pritiscima i prijetnjama. Primjerice, nakon donošenja zakona o tročlanoj komisiji (*lex Sempronia agraria altera iudicandis*) Plutarh piše da je Tiberije bio izvrijeđan u Senatu te da mu je uskraćeno pravo na uzimanje državnog šatora, a dnevni trošak određen na samo 9 sesteracija (Plut. Ti. Gracch. 13). Nadalje, nakon zakonskog prijedloga kojim bi se oporučno ostavljena sredstva kralja Atala III. stavila na raspolaganje rimskome narodu (*rogatio Sempronia de pecunia regis Attali*), pokrenute su glasine da Tiberije želi postati kraljem (Plut. Ti. Gracch. 14). Svojom ponovnom kandidaturom, imajući u vidu da je kao tribun bio nepovrediv, Tiberije se borio za vlastiti život. Vidi: App. Civ. 1. 13 i Plut. Ti. Gracch. 16.

²⁸ Senatorsku prevlast u periodu kasne Republike izazvali su i rimski vitezovi, za čije je političko profiliranje bio odgovoran Gaj Grakho. Pripadnici ovoga staleža, prvotno stvarni konjanici u rimskoj vojsci (*eques, itis, m.* – jahač, konjanik; vitez), do sredine 2. st. pr. Kr. stekli su golem socijalni i ekonomski utjecaj. C. Steel drži da je Gaj Grakho pomoću *lex iudiciaria* u Rimu stvorio treću političku silu, što je možda imalo veće posljedice za preobrazbu Rimske Republike nego rastuće napetosti između Senata i naroda. Vidi Steel 2019.

²⁹ Zapravo *lex et quaestio de pecuniis repetundis*.

ili ne, svakako može biti predmetom rasprave, ali Apijan je jasan kada piše kako su vrlo brzo i vitezovi prihvatili korupciju te se počeli ponašati besramnije i od rimskih senatora.³⁰

Zbog iznimno popularnih zakona, Gaj je već iduće godine ponovno izabran za pučkoga tribuna. Ipak, godina njegova drugoga tribunata pokazala se nešto problematičnijom, zato što je snažna zakonodavna aktivnost u prvome mandatu stvorila veliku opoziciju u senatorskome staležu. Gaj se 122. g. pr. Kr. fokusirao na dva projekta: naseljavanje kolonija, ali i na poboljšanje položaja rimskih saveznika. Prva dva mjeseca tribunata proveo je u Africi nadgledajući gradnju i naseljavanje kolonije Junonije, što je samo ojačalo poziciju Gajevih suparnika u Rimu. Uz pomoć Marka Livija Druza, također pučkoga tribuna 122. g. pr. Kr., senatorski je stalež uspio političku situaciju usmjeriti u svoju korist. Druz se, za razliku od Oktavija, nije služio vetom, nego je protuprijedlozima nastojao smanjiti Gajevu potporu. Na Gajev prijedlog osnivanja triju kolonija, Druz je predložio osnivanje njih dvanaest. I dok je Gaj Grakho predlagao da za državnu zemlju korisnici plaćaju samo državnu rentu, Druz ih je oslobodio i te obveze. Vrativši se iz Afrike, Gaj je otkrio kako je njegov autoritet ozbiljno potkopan.

Čini se da je nakon toga Gaj predložio zakon prema kojemu se Latinima trebalo odobriti rimsko građansko pravo, a ostalim italskim saveznicima latinsko.³¹ Možda je upravo zbog toga zakona Gajeva potpora u narodu dodatno opala. Godina 121. g. pr. Kr. započela je namjerom konzula Lucija Opimija da poništi zakon kojim je izglasano osnivanje kolonije Junonije. Bila je to namjerna provokacija koja je rezultirala sukobima između Gajevih pristaša i njihovih protivnika. Lucije Opimije je, potom, iskoristivši političke tenzije i sveopće nasilje na ulicama, uvjerio Senat da proglasi izvanredno stanje i na rimske ulice poslao vojsku, kojoj se Gajevi pristalice nisu mogli oduprijeti. Poput života njegova brata, i Gajev je život svršen zbog političkih neslaganja (Plut. *G. Gracch.* 4–19).³²

Značenje braće Grakhi – promjene u ravnoteži

Ubojstva narodnih tribuna 133. i 121. g. pr. Kr. bila su početak razdoblja znatnoga kao kasna Republika – era je to koja će svjedočiti brojnim građanskim nemirima, političkim atentatima i u konačnici građanskim ratovima. Ipak, sama

³⁰ App. *Civ.* 1. 22

³¹ Pitanje italskih saveznika predstavljalo je još jedan izvor napetosti koji je opteretio republikansko uređenje u Rimu početkom 1. st. pr. Kr. Inherentne napetosti između Rima i saveznika u konačnici su dovele do Savezničkoga rata, po čijem je završetku svim Italicima dodijeljeno rimsko građansko pravo. Posljedica ovog sukoba bila je potpuna teritorijalna reorganizaciju Rimske Republike, a proširenjem rimskog građanskog prava, otvoreno je pitanje distribucije novih građana unutar rimskih plemena. U konačnici, upravo je o njoj ovisio politički utjecaj novih građana. Njihova distribucija imat će ozbiljne posljedice za glasačku praksu i politički život Republike u nadolazećim godinama. Vidi: Gabba 2006 i Gabba 2006a.

³² Vidi: Konrad 2006, Scullard 2010.

priroda krize vezana uz braću Grakhi i dalje je kontroverzna. Čini se da senatori nisu bili toliko uznemireni agrarnim pitanjem i ostalim reformnim aktivnostima koliko stavovima braće Grakhi o tradicionalnome prvenstvu Senata. Odnosno, nisu im toliko smetali njihovi zakonski prijedlozi, koliko metode i načini kojima su se braća služila ne bi li postigla ciljeve. U konačnici, zakoni braće Grakhi nisu poništeni, a Tiberijev agrarni zakon, barem u početku kako se čini, podržavali su i neki prominentniji članovi senatorskoga staleža: Apije Klaudije Pulher (konzul 143. g. pr. Kr.), Publije Mucije Scevola (konzul 133. g. pr. Kr.) i njegov brat Publije Licinije Kras Mucijan (konzul 131. g. pr. Kr.). Porotnici na sudovima za iznude više nisu bili isključivo senatori, građanima je ostavljeno pravo na sufinancirano žito – mjera koja je kasnije prerasla u besplatnu podjelu žita rimskim građanima, a prekrajanje državnog zemljišta, o čemu svjedoče međašni kameni (*termini*) pronađeni u Kampaniji, sjevernoj Lukaniji pa posljedično i u južnom Samniju i sjevernoj Apuliji, nastavljeno je minimalno do 111. g. pr. Kr.

Kakva se god vrsta motivacije krila iza njihovih zakonskih prijedloga – bila ona društvena, potaknuta željom da se pomogne onima manje sretnima i ispravi nepravda, ili materijalna, obilježena vlastitom željom za probitkom – indirektni učinci braće Grakhi i njihovih aktivnosti ovdje su mnogo važniji. Njihova smrt označila je pobjedu senatorske elite, ali ta pobjeda nije došla olako. Tribunati Tiberija i Gaja bili su prvi koraci u reinterpetaciji rimskoga političkog ustrojstva. Zaobišavši Senat, Tiberije je naznačio konstitucionalnu vezu između pučkih tribuna i narodne skupštine – vezu koja je od 3. st. pr. Kr. bila postupno prekrivena praksom predstavljanja zakonskih prijedloga rimskim senatorima – a postupak rimskih senatora jasno je pokazao da su spremni poslužiti se i silom ne bi li očuvali postojeći politički ustroj. Zapravo, sila je bila jedino što je senatorima i preostalo, jer Rimaska Republika nije imala ustav u klasičnom smislu te riječi i rimski je narod bio vrhovni nositelj vlasti. Samo je rimski *populus* mogao donositi zakone, birati vođe rimske države, osuđivati građane na smrt te odlučivati o tome treba li Rimaska Republika poći u rat. Iako je suverenost rimskoga puka u praksi bila ograničena različitim mehanizmima kao što su običaj predlaganja zakona prvo senatorima, različiti načini strukturiranja procesa glasovanja itd., skupštine su u teoriji predstavljale neograničen izvor moći. Kad je Tiberije agrarni zakon direktno predložio rimskom narodu – kao što je rečeno, čin bez presedana, ali u stvarnosti potpuno legalan – nije samo zaobišao rimski Senat, nego je ukazao na ozbiljne ustrojstvene mane Republike. Snažna socijalna kohezija vladajuće klase omogućavala je da sustav funkcionira. Potkrepljivao ju je moćan ideološki okvir izražen konceptom *mos maiorum*,³³ a počivala je i na pretpostavci da se tijela moći neće okrenuti protiv vladajućih.

³³ *Mos maiorum*, „običaji predaka”; nepisana, generacijama poštivana načela, modeli ponašanja i društvena praksa prema kojima su se Rimljani ravnali u privatnom, političkom i vojnom životu.

Sukobi iz 133. i 121. g. pr. Kr. ne mogu se smjestiti na jednostavnu ravan – narod protiv vladajućih, već se zapravo radilo o vladajućoj klasi čija je kohezija bila narušena tribunatom Tiberija Grakha što je rezultiralo frakcionalizmom na rimskoj političkoj sceni. Upravo ključnu ulogu ovdje imala je rimska teritorijalna ekspanzija. Iako su članovi rimske vladajuće klase oduvijek bili kompetitivni, teritorijalnim proširenjem Republike te bogaćenjem senatorskoga plemstva, natjecateljski karakter rimske politike dodatno je osnažen. Rimljani su rano shvatili da se bogatstvom može stjecati politička potpora. U 1. polovini 2. st. pr. Kr. počeli su zakonski nadzirati broj gostiju na gozbama (*lex Orchia de coenis*, 181. pr. Kr.) i potplaćivanje glasačkog tijela (*lex Cornelia Baebia de ambitu*, 181. pr. Kr.), odredili su minimalnu dob za obnašanje magistratura (*lex Villia annalis*, 180. pr. Kr.) i uvjete za dobivanje prava na trijumf (*lex de triumpho*, 179. pr. Kr.). Zatim su opet regulirali broj gostiju, a uz to i vrste hrane koja se smjela posluživati na gozbama (*lex Fannia cibaria*, 161. pr. Kr.) što su napokon protegnuli na cijelu tadašnju Italiju (*lex Didia sumptuaria* 143. pr. Kr.). Važno je napomenuti da su zakoni potekli od samog senatorskog staleža koji je nastojao očuvati ravnotežu na političkoj sceni, jer niti među slojem na vlasti resursi nisu bili raspoređeni jednako.³⁴

Ono što su antički pisci poput Salustija, Veleja Paterkula, Tita Livija, Horacija, ali i mnogih drugih, opisali kao moralno nazadovanje društva, trebalo bi se shvatiti kao povećanje individualnih težnji i napuštanje socijalnih normi koje su si ranije generacije suočene sa stalnim vojnim krizama, od 5. pa sve do 2. st. pr. Kr., u ime opstanka nametale. Teorija o moralnome nazadovanju uvelike pomaže da se objasni na koji je način golem priljev plijena i resursa iz provincija oslabio koheziju među vladajućom elitom. Ne samo da novostečeno bogatstvo nije bilo podjednako raspoređeno među njezinim članovima nego je dovelo do velikoga povećanja troškova vezanih uz candidature na izborima. Direktna politički trošak, primjerice vezan uz podmićivanja, počeo se značajno povećavati od sredine 2. st. pr. Kr. te je političkoj kompetitivnosti dao mnogo oštriju notu nego što je to bio slučaj u ranijim razdobljima. Nema sumnje da su društveno-političku preobrazbu Republike pratile promjene u ponašanju, moralu i vrijednostima vladajuće klase. Jedan od glavnih razloga tomu bio je što gubitak na izborima više nije bio samo stvar povrijeđenoga ponosa, nego je sa sobom vukao potencijalno pogubne posljedice za političarev socijalni status i njegovu ekonomsku dobrobit. Promatrano iz ove perspektive, zanemarivanje pravila, nepoštivanje tradicionalnih normi te pribjegavanje nasilju postali su logičan odgovor na novu ekonomsku stvarnost. Nakon tribunata braće Grakhi postalo je očito da su interesi pojedina i različitih frakcija prevladali zajednički cilj koji je vezao rimsko plemstvo. Narodne su skupštine tako dobile novu ulogu, te su sada mogle poslužiti u svrhu ostvarivanja osobnih ambicija, koje su često bile nauštrb kolektivnog dobra. Taj je razvoj posljedično doveo do toga da se golem utjecaj pojavio u rukama nekolicine pojedinaca. Senatorsko pribjegavanje nasilju, 133. i 121. g. pr. Kr. nije došlo kao posljedica zakona koje su tribuni pokušavali izglasati, već je predstavljalo pokušaj

³⁴ Za dobar kronološki pregled zakona donesenih u periodu od 350. do 25. g. pr. Kr. vidi: Williamson 2005.

uspostavljanja ravnoteže koju su tribuni poput braće Grakhi i kasnije Lucija Apuleja Saturnina³⁵ prijetili poremetiti. Koliko god da su se senatori protivili sadržajima njihovih programa, pravi strah ležao je u stvaranju saveza između naroda i popularnih vođa. Takav savez uvelike je mogao naštetiti njihovom načinu života. Političko nasilje i građanski ratovi kao njegova ekstremna manifestacija, bili su simptomi, ali i uzroci političke nestabilnosti. Kako je pribjegavanje nasilju postajalo sve normalnije, tako su ograničenja ugrađena u rimski politički sustav počela prestajati. Distribucija moći značila je da Republika može funkcionirati samo ako se svi uključeni pridržavaju pravila koja su, već je nekoliko puta rečeno, uglavnom bila nepisana. Ono što je zapravo slijedilo bio je proces fragmentacije legitimiteta, u smislu da nije više rimski Senat bio njegov nositelj, nego se dio prenio i na određene karizmatične i sposobne pojedince.³⁶

Zaključak

Rimsko se društvo krajem 2. st. pr. Kr. suočilo s dvije skupine problema. S jedne strane, došlo je do snažnoga socijalnog problema povezanog s uništenjem italskoga seljaštva, a s druge strane, došlo je do polarizacije i frakcionalizma na rimskoj političkoj sceni. Iako su ove dvije različite sfere konflikata zahvatile različite dijelove rimskoga društva, obje su bile rezultati rimskog teritorijalnog širenja. Bilo tome uzrokom što je broj stanovnika opadao ili što je rastao, problem je potaknuo Tiberija Grakha da formulira i predlaže zakonske prijedloge. Rimsku aristokraciju nisu smetali zakoni *per se*, ali načini i metode koje su Tiberije, a potom i njegov brat Gaj upotrijebili ne bi li ih donijeli, jesu. Srž Rimske Republike bila je sustav pregovaranja i balansiranja između individualnih zahtjeva članova političke elite. Njihov konsenzus našao se pod pritiskom nakon velikih osvajanja, što se vidi po brojnim zakonima protiv raskoši koji su doneseni 80-ih godina 2. st. pr. Kr., a ozbiljno je narušen 133. g. pr. Kr. kad su senatori ubili pučkoga tribuna. U godinama koje su slijedile, pojedinci i frakcije poljuljali su stabilnost rimske aristokracije jer su u vlastitu korist počeli iskorištavati resurse „carstva”. Ono što se želi naglasiti je kako se braću Grakhi ne može držati isključivo odgovornima za preobrazbu Rimske Republike – složenost ovoga fenomena ne može se objasniti postupcima nekolicine pojedinaca, bili to postupci braće Grakhi sredinom 2. st. pr. Kr. ili, pak, postupci Gaja Oktavijana na kraju 1. st. pr. Kr. – ali su zasigurno ubrzali preobrazbu Rimske Republike.

³⁵ Godine 103. pr. Kr. nakon što je Senat odbio zahtjev Gaja Marija da se dio državne zemlje podijeli njegovim veteranima, pučki tribun Saturnin, služeći se principima braće Grakhi, zaobišao je rimski Senat i direktno predložio zakon rimskome narodu, prema kojemu se 100 jugera državne zemlje trebalo dodijeliti afričkim veteranima. Saturnin je jednako postupio i 100. g. pr. Kr. kada je drugi put izabran za pučkoga tribuna. Saturninova zakonodavna aktivnost bila je obilježena stalnim epizodama nasilja, a sukobi njegovih pristaša i protivnika prisilili su Senat da Gaju Mariju podari izvanredne ovlasti ne bi li obranio Republiku.

³⁶ Za politiku u Rimskoj Republici i način organizacije rimskih političkih struktura vidi: Lintott 2002, Mouritsen 2004, Mouritsen 2017, Yakobson 2006 i Hölkeskamp 2010.

Literatura, izdanja i prijevodi izvora³⁷

- Adams, Colin. 2008. War and society. *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare: Rome from the late Republic to the late Empire*. Philip Sabin, Hans Van Wees, Michael Whitby, ur. Cambridge: Cambridge University Press: 198–232.
- Alston, Richard. 2005. *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*. New York: Oxford University Press.
- Apijan 1967. *Apijan iz Aleksandrije, Rimski građanski ratovi*. Preveo s grčkog jezika Bogdan M. Stevanović, Predgovor Fanula Papazoglu. Beograd: Kultura.
- Astin, Arthur Everett. 2006. Roman government and politics, 200–134. B.C. *The Cambridge Ancient History: Rome and the Mediterranean to 133 B.C.* Arthur Everett Astin, Frank William Walbank, Martin William Frederiksen, Robert Maxwell Ogilvie, ur. Cambridge: Cambridge University Press: 163–196.
- Brand, Steele. 2019. *Killing for the Republic: Citizen-Soldiers and the Roman Way of War*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Brunt, A. Peter. 1971. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brunt, A. Peter. 1972. *Social Conflicts in the Roman Republic*. New York: Northon and Company.
- Brunt, A. Peter. 1988. *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*. New York: Oxford University Press.
- Cato and Varro 1934. *Cato and Varro on Agriculture*, with an english Translation by William Davis Hooper [LCL 283].
- Ciceron 2016. *Marko Tulije Ciceron – Govori protiv Katiline*. Prijevod, povijesni komentar i prilozi Ante Podrug, Uvodnu studiju napisala Inge Belamarić – *In Catilinam orationes quattuor Marci Tulli Ciceronis* [Biblioteka L&G Knjiga LVII], Zagreb: L&G.
- Cravetto, Enrico, ur. 2007. *Povijest 4: Rimsko Carstvo*. Zagreb: Europapress holding.
- Deininge, Jürgen. 1980. Explaining the Change from Republic to Principle in Rome. *Comparative Civilizations Review* vol. 4, br. 4: 77–101.
- Doroghy, Zvonimir. 1996. *Blago latinskog jezika (Thesaurus linguae Latinae)*. Zagreb: MH.
- Eckstein, Arthur. 2006. Conceptualizing Roman Imperial Expansion under the Republic: An Introduction. *A Companion to the Roman Republic*. Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, ur. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.: 567–589.
- Erdkamp, Paul. 2006. Army and Society. *A Companion to the Roman Republic*. Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, ur. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.: 278–296.
- Fracchia, Helena. 2013. Survey, Settlement and Land Use in Republican Italy. *A Companion to the Archeology of the Roman Republic*. Jane DeRose Evans, ur. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.: 181–197.

³⁷ Kratice nakladnika i nizova:

LCL - Loeb Classical Library, Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann LTD

MH - Matica hrvatska

AG - August Cesarec

LG - *Latina & Graeca*

- Gabba, Emilio. 2006. Rome and Italy in the second century B.C. *The Cambridge Ancient History: Rome and the Mediterranean to 133 B.C.* Arthur Everett Astin, Frank William Walbank, Martin William Frederiksen, Robert Maxwell Ogilvie, ur. Cambridge: Cambridge University Press: 197–243.
- Gabba, Emilio. 2006. Rome and Italy: The Social war. *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.* J. A. Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson, ur. Cambridge: Cambridge University Press: 104–128.
- Gargola, Daniel. 2006. The Gracchan Reform and Appian's Representation of an Agrarian Crisis. *People, Land and Politics – Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy 300 BC–AD 14.* Luuk de Ligt, Simon Northwood, ur. Leiden; Boston: Brill: 487–518.
- Goldsworthy, Adrian. 2003. *The Fall of Carthage – The Punic Wars 265–146. B.C.* London: Cassell Military Paperbacks.
- Goodchild, Helen. 2013. Agriculture and the Environment of Republican Italy. *A Companion to the Archeology of the Roman Republic.* Jane DeRose Evans, ur. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.: 198–213.
- Gruen, S. Erich. 1955. *The Last Generation of the Roman Republic.* Los Angeles: University of California Press.
- Hin, Saskia. 2008. Counting Romans. *People, Land and Politics – Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy 300 BC–AD 14.* Luuk de Ligt, Simon Northwood, ur.. Leiden; Boston: Brill: 187–238.
- Hopkins, Keith. 1978. *Conquerors and Slaves – Sociological Studies in Roman History, vol. 1.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Hölkeskamp, Karl. 2010. *Reconstructing the Roman Republic: An Ancient Political Culture and Modern Research.* New Jersey: Princeton University Press.
- Keaveney, Arthur. 2007. *The Army in the Roman Revolution.* New York: Routledge.
- Keppie, Lawrence. 2005. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire.* London: Routledge.
- Konrad, Frederick. 2006. From the Gracchi to the First Civil War (133–70). *A Companion to the Roman Republic.* Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, ur. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.: 167–189.
- Ligt, de Luuk. 2006. The Economy: Agrarian Change During the Second Century. *A Companion to the Roman Republic.* Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, ur. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.: 590–605.
- Lintott, Andrew. 2002. *The Constitution of the Roman Republic.* New York: Oxford University Press.
- Lintott, Andrew. 2006. The crisis of the Republic: sources and source-problems. *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.* John Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson, ur. Cambridge: Cambridge University Press: 1–15.
- Lintott, Andrew. 2006. The Roman empire and its problems in the late second century. *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.* John Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson, ur. Cambridge: Cambridge University Press: 16–39.

- Lo Cascio, Elio. 2008. Roman Census Figures in the Second Century BC and Property Qualification of the Fifth Class. *People, Land and Politics – Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy 300 BC–AD 14*. Luuk de Ligt, Simon Northwood, ur. Leiden; Boston: Brill: 239–256.
- Lo Cascio, Elio. 2013. Population and Demographic Studies. *A Companion to the Archeology of the Roman Republic*. Jane DeRose Evans, ur. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.: 155–165.
- Mackay, Christopher. 2012. *The Breakdown of the Roman Republic – From Oligarchy to Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maier, Christian. 1982. *Caesar – A Biography*. United Kingdom: Basic Books.
- Mitchell, L. B. 1922. Background of the Roman Revolution *The Classical Journal* vol. 17, br. 6: 316–323.
- Mommsen, Theodor. 1984. *The History of Rome Vol. III*. Preveo William Purdie Dickson. London: Richard Bentley and Son.
- Montesquieu, Ch. L. de. 2007. *Razmatranja o veličini Rimljana i njihove propasti; Rasprava o politici Rimljana u vjerskim stvarima; Razgovor između Sule i Eukrata*. Preveo Ivan Rabar [Prosvjetna biblioteka sv. I], Zagreb s. a. (prva polovina 20. st.), reprint u Zagrebu: Kultura i društvo.
- Morstein-Marx, Robert; Rosenstein, Nathan. 2006. The Transformation of the Republic. *A Companion to the Roman Republic*. Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, ur. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.: 625–637.
- Mouritsen, Henrik. 2004. *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mouritsen, Henrik. 2017. *Politics in the Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plutarh 1988. *Plutarh – Plutarh – Usporedni životopisi I*, Prijevod i bilješke Zdeslav Dukat. Zagreb: AC.
- Plutarh 1988. *Plutarh – Plutarh – Usporedni životopisi II*, Prijevod i bilješke Zdeslav Dukat. Zagreb: AC.
- Plutarh 1988. *Plutarh – Plutarh – Usporedni životopisi III*, Prijevod i bilješke Zdeslav Dukat. Zagreb: AC.
- Polybius 2010. *The Histories*, translated by Robin Waterfield. New York: Oxford University Press.
- Rosenstein, Nathan. 2004. *Rome at War: Farms, Families and Death in the Middle Republic*. North Carolina: The University of North Carolina Press.
- Salustije 1998. *Gaj Salustije Krisp, Djela*, Preveo i priredio Josip Miklič [Grčki i rimski klasici, Svezak 1.] Zagreb: MH.
- Scullard, Howard Hayes. 2010. *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*. New York: Routledge.
- Shotter, David. 2005. *The Fall of the Roman Republic*. New York: Routledge.
- Steel, Catherine. 2013. *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Stevenson, Tom. 2015. *Julius Caesar and the Transformation of the Roman Republic*. New York: Routledge.

- Terrenato, Nicola. 2019. *The Early Roman Expansion into Italy: Elite Negotiation and Family Agendas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Toynbee, J. Arnold. 1965. *Hannibal's Legacy, the Hannibalic War's effects on Roman life, Vol. I i II*. London: Oxford University Press.
- Valerius Maximus [?]. *Valerius Maximus. Factorum et dictorum memorabilium Libri novem*. The Latin Library [dostupno na: <http://www.thelatinlibrary.com/valmax.html>; posljednji pristup: 13. 1. 2021]
- Velej Paterkul 2006. *Gaj Velej Paterkul, Rimska povijest – C. Vellei Paterculi Historiae Romanae*. Preveo i priredio Josip Miklić [Biblioteka L&G Knjiga LVII], Zagreb: L&G.
- Watts, J. Edward. 2018. *Mortal Republic: How Rome Fell into Tyranny*. New York: Basic Books
- Williamson, Callie. 2005. *Laws of the Roman People – Public Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic*. Michigan: University of Michigan Press.
- Yakobson, Alexander. 2006. Popular Power in the Roman Republic. *A Companion to the Roman Republic*. Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, ur. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.: 365–382.

The Gracchi brothers and the agrarian question

Summary

The paper evaluates the impact of the agrarian question of the 2nd century BC, as well as tribunes of the Gracchi brothers, on the process of the socio-political transformation of the Roman Republic and the establishment of the principate. The very longevity of this historical process makes the clarification of all its aspects in one paper impossible, but it therefore seeks to point to sources of tension that will increase exponentially in the years after the Gracchi brothers. The crisis of the Republic in the 2nd century BC was a consequence of Roman territorial expansion and had a profound influence on the society of Roman Italy. The social tensions it caused gripped the political sphere when the tribune of the plebs, in pursuit of its own ambitions, challenged the existing political system, threatening to seriously redefine it.

Keywords: Gracchi brothers, agrarian question, crisis of the 2nd century BC, territorial expansion of the Republic, fractionalism